

Wstęp

Sprawy, których nie można jednoznacznie określić i wyrazić słowami, często okazują się najważniejszymi dla ludzkości. Tak jest z religią, która wymyka się badaniom i precyzyjnym definicjom. Na początku ubiegłego stulecia została ona uznana za „relikt”, stopniowo znikający z życia społeczeństwa pod wpływem procesów modernizacyjnych. Wielu politologów i socjologów przestało traktować religię jako czynnik odgrywający istotną rolę w rozwoju ludzkości po II wojnie światowej. Podejście to zaczęło się zmieniać pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku. Na „powrót” religii do polityki zwrócono najpierw uwagę na Bliskim Wschodzie, gdzie po tzw. wojnie sześciodniowej (w 1967 roku) członkowie Organizacji Wyzwolenia Palestyny coraz częściej akcentowali wymiar religijny walki z Izraelem, a zamachowców-samobójców zaczęto nazywać męczennikami za wiarę. Kolejnym ważnym sygnałem była rewolucja ajatollahów w 1979 roku – w jej wyniku został obalony *szachinszach* Reza Pahlawi, a władzę objęli szyiscy duchowni, którzy przekształcili Iran w państwo teokratyczne. Religia dała o sobie znać również podczas konfliktu w Afganistanie, gdy walka z armią Związku Radzieckiego przybrała charakter międzynarodowego *dżihadu*, a odwrót ostatnich wojsk ZSRR został odebrany w świetle islamu jako symboliczne zwycięstwo bojowników wiary – *mudżahedinów* nad ówczesnym supermocarstwem. Tę wyraźną manifestację czynnika religijnego w stosunkach międzynarodowych Gilles Kepel nazwał „zemstą Boga”, który powrócił do polityki na przekór uczonym, głoszącym nieuchronny koniec religii. Na początku XXI wieku coraz mniej politologów, socjologów i religioznawców kwestionuje umacnianie się w polityce czynnika religijnego, będącego zarówno przesłanką decyzji podejmowanych przez państwa, jak i wykorzystywanym przez nie instrumentem.

W latach osiemdziesiątych XX wieku zaczęły ukazywać się publikacje dotyczące relacji religia – polityka. Uzasadniany przez islamskich terrorystów nakazami wiary, zamach z 11 września 2001 roku na *World Trade Center* został odebrany przez wielu obserwatorów sceny międzynarodowej jako dowód na trafność tezy postawionej w 1993 roku przez amerykańskiego profesora Samuela Huntingtona. Przestrzegł on przed groźbą konfliktów wywołanych różnicami kulturowymi,

wynikającymi z podziałów religijnych. Po tym wydarzeniu zaczęło ukazywać się coraz więcej publikacji, dotyczących oddziaływania religii na politykę, przy czym zdecydowana większość z nich odnosi się do islamu, protestantyzmu lub katolicyzmu. Co ciekawe, do najczęściej badanych przykładów powiązań religii i polityki w najnowszej historii należy reżim ajatollahów, rządy talibów oraz zjawisko islamizmu, wpływy protestanckich fundamentalistów w polityce USA, znaczenie „teologii wyzwolenia” dla rozwoju krajów latynoamerykańskich oraz fenomen ścisłej współpracy polskiej „Solidarności” z Kościołem katolickim przeciwko partii komunistycznej. Wśród wymienionych zagadnień wyraźnie brakuje problemu polityki i prawosławia, chociaż czynnik religijny dał o sobie znać w ostatnich latach w polityce Serbii (na przykład podczas konfliktu w byłej Jugosławii), czy w działaniach Federacji Rosyjskiej, która z „traumą” po rozpadzie ZSRR próbuje radzić sobie poprzez odnowienie w społeczeństwie prawosławnej tradycji.

Wybór tematyki rozprawy jest podyktowany chęcią przeanalizowania i przedstawienia współczesnej polityki zagranicznej Rosji w nowym ujęciu. To próba przeniesienia na grunt roszoznawstwa badań nad religią w stosunkach międzynarodowych i uzupełnienia w ten sposób luki w pracach o Rosji. Nie jest tak, że nikt wcześniej nie zwrócił uwagi na umacnianie się pozycji Cerkwi czy na stosunki między islamem i prawosławiem, ale nie zbadano konsekwencji tych zjawisk dla rosyjskiej polityki zagranicznej. Wybór tematu wiąże się z przekonaniem, że bez zrozumienia kultury zdecydowanie trudniej o właściwą interpretację działań państwa.

Rozprawa dotyczy polityki zagranicznej Rosji w latach 1991–2009. Problemem badawczym są relacje między religią i polityką. Celem jest zdiagnozowanie przejawiania się czynnika religijnego w polityce zagranicznej oraz ustalenie, jakie funkcje on pełni. Zgodnie ze stawianą hipotezą, na początku XXI wieku znaczenie czynnika religijnego w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej rośnie. Kreml coraz skuteczniej prowadzi „dyplomację konfesyjną”, która jest elementem budowania rosyjskiej *soft power*. Przejawianie się czynnika religijnego w polityce Moskwy jest związane z poszukiwaniem przez elity władzy nowej formuły identyfikacyjnej. Czynnik religijny ma zatem wpływ na określenie miejsca Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej.

Publikacja z dziedziny nauki o polityce w zakresie stosunków międzynarodowych ma ambicje opisowe i wyjaśniające. Przyjęcie za problem poznawczy religii miało wpływ na język, w którym poza terminologią politologiczną są stosowane także pojęcia z socjologii i religioznawstwa. Przenikanie tych dwóch dziedzin do problematyki stosunków międzynarodowych oddają takie określenia, jak „dyplomacja konfesyjna”, „bezpieczeństwo wyznaniowe” (*духовная безопасность*) czy „przestrzeń kulturowa (duchowa)” (*культурное/духовное пространство*). Imiona i nazwiska rosyjskie zostały zapisane w pracy fonetycznie (np. patriarcha Kirill, zamiast Cyryl). Wyjątek stanowią imiona i nazwiska postaci historycznych, których spolszczona wersja jest powszechnie stosowana (na przykład Włodzimierz Wielki). Rezygnacja z transliteracji rosyjskich źródeł na rzecz cyrylicy jest zabiegiem ce-

lowym (stosowanym coraz częściej w polskiej literaturze), ułatwiającym odnalezienie wskazanych materiałów w bazach bibliotecznych (przede wszystkim w bazach internetowych), a także ułatwiającym niepolskojęzycznym czytelnikom skorzystanie z bibliografii.

W rozprawie zastosowano metody historyczno-opisowe i wyjaśniające, uzupełnione metodami empirycznymi – przede wszystkim analizą dokumentów instytucji wyznaniowych oraz państwowych, analizą wywiadów prasowych oraz wypowiedzi polityków i duchownych. Uwzględniono również wyniki socjologicznych badań ankietowych. W wykorzystaniu badań socjologii dla celów rozprawy dotyczącej polityki zagranicznej pomógł autorce udział w dwuletnim seminarium i praca napisana pod kierunkiem znakomitego prof. dra hab. Andrzeja Kojdera w Katedrze Socjologii Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego.

Do tej pory nie powstała w Polsce monografia dotycząca tej tematyki, nie ma także wielu publikacji obcojęzycznych. Ponadto, nowatorskim elementem badań przedstawionych w rozprawie jest ujęcie czynnika religijnego nie tylko w aspekcie instytucjonalnym (aktywność Kościołów i związków wyznaniowych), lecz także w aspekcie ideologicznym (idee religijne odnoszące się do polityki) oraz uwzględnienie prac socjologicznych (z socjologii religii). Analiza współczesnej polityki została wzbogacona badaniami nad rosyjską kulturą i historią, pozwalającymi uchwycić pewne podobieństwa w wykorzystaniu czynnika religijnego w polityce Rosji w przeszłości i obecnie. Taki zabieg ułatwia wskazanie przesłanek relacji między państwem i instytucjami wyznaniowymi Federacji Rosyjskiej. Co ważne, badanie czynnika religijnego odnosi się nie tylko do prawosławia (choć oczywiście prawosławiu poświęcono najwięcej uwagi z racji roli, jaką odgrywa), lecz także do islamu, buddyzmu, judaizmu („religie tradycyjne”) oraz innych wyznań chrześcijańskich (katolicy i protestanci).

Realizacji postawionego celu badawczego odpowiada struktura pracy, składająca się z ośmiu rozdziałów. Pierwszy z nich jest wprowadzeniem do problematyki powiązań między religią i polityką w świetle badań politologii oraz socjologii religii. W rozdziale pierwszym zostały zaprezentowane koncepcje władzy, państwa i prawa w doktrynie prawosławia oraz ich wpływ na kształtowanie systemu politycznego i aktywności międzynarodowej państwa.

W rozdziale drugim została przedstawiona ewolucja roli czynnika religijnego w historii rosyjskiej, w tym proces kształtowania się stosunków wyznaniowych, charakterystycznych dla rosyjskiej tradycji, na których wzorują się obecnie elity władzy i przedstawiciele „religii tradycyjnych”.

Dwa kolejne rozdziały są poświęcone dwóm aspektom czynnika religijnego – instytucjonalnemu i ideologicznemu. W rozdziale trzecim znajduje się charakterystyka statusu instytucji wyznaniowych. Przedstawiono w nim obowiązujące w Rosji prawo wyznaniowe, potencjał demograficzny, posiadany majątek i infrastrukturę najważniejszych instytucji religijnych, ich stosunki z władzą oraz relacje między sobą, czyli wszystko to, co warunkuje ich aktywność w kraju i za granicą.

Rozdział ten zawiera charakterystykę zależności między religijnością Rosjan a ich preferencjami politycznymi, ze wskazaniem na to, jak Rosjanie postrzegają Cerkiew oraz czego od niej oczekują w sferze publicznej. Ponadto, na podstawie analizy dokumentów przyjętych przez RCP i *muftifaty*, zostały wyróżnione cele, jakie stawiają sobie najbardziej wpływowe rosyjskie instytucje wyznaniowe w kraju i poza granicami Rosji.

Rozdział czwarty jest poświęcony obecności religii w koncepcji rosyjskiej polityki zagranicznej. Kierując się kryterium funkcji religii, wyodrębniono następujące nurty – imperializm, neourazjatyzm, islamizm, nacjonalizm oraz solidarność słowiańską. Analiza poszczególnych poglądów odnosi się przede wszystkim do czterech zagadnień: rosyjskiej tożsamości, wizji ładu międzynarodowego, miejsca w nim Rosji oraz jej misji. Zwrócono uwagę na hasło „cywilizacji prawosławnej”, oddające zbieżność poglądów państwa rosyjskiego i Patriarchatu Moskiewskiego.

W ostatnich czterech rozdziałach znalazła się charakterystyka „dyplomacji konfesyjnej” Kremla oraz analiza przejawiania się religii w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec wybranych państw, z uwzględnieniem funkcji pełnionych przez czynnik religijny. Wśród wyróżnionych krajów można wskazać trzy grupy: państwa „wiary bliskiej” Rosji (prawosławne i muzułmańskie), obojętne pod względem wyznaniowym (Chiny i Indie) oraz „obcej wiary” (USA i Watykan). By uchwycić religijną specyfikę stosunków Rosji z wymienionymi krajami w tytułach podrozdziałów zostały wykorzystane metafory, m.in. „prawosławne braterstwo”, „syndrom zdrady”, „Rzym może być tylko jeden” czy „Antychryst mieszka na Zachodzie”. Analiza poszczególnych przypadków odbywa się zgodnie z następującym schematem: ustalenie interesu Rosji w relacjach z określonym państwem; wskazanie nurtu myśli politycznej (spośród wymienionych w rozdziale czwartym), odnoszącego się do danej sytuacji; przedstawienie aktywności instytucji wyznaniowych oraz określenie funkcji, jakie czynnik religijny (zarówno w aspekcie ideowym, jak i instytucjonalnym) pełni.

Niewielka liczba publikacji dotyczących czynnika religijnego w polityce zagranicznej Rosji znacznie utrudniła zebranie niezbędnych materiałów. Badania nad problemem relacji religii i polityki zagranicznej, zwłaszcza w przypadku prawosławia, znajdują się nadal w fazie początkowej. Najbardziej pomocne okazały się prace rosyjskie. Wśród uczonych, zajmujących się problemem religii i polityki należy wymienić: Olgę Cerpicką, Władysława Cypina, Siergieja Fiłatowa, Dmitrija Furmana, Konstantina Kostjuka, Michaiła Mczedłowa, Nikołaja Mitrochina, Anastazję Mitrofanową, Aleksieja Małaszenkę oraz Aleksandra Wierchowskiego. W rozdziale dotyczącym religii w koncepcji rosyjskiej polityki zostały wykorzystane publikacje między innymi: Aleksandra Dugina, Aleksandra Panarina, metropolity Ioanna (Snyczjowa) czy Siergieja Kara-Murzy. Wśród niemieckich badaczy politycznym prawosławiem zajmuje się Kathrina Behrens. Z angielskojęzycznych najbardziej pomocne były publikacje: Jamesa H. Billingtona, Dimitria Obolensky'ego, Nicholasa V. Riasanovsky'ego i Grega Simonsa, a także artykuły Zoe

Knox. Wśród polskich prac, dotyczących tematyki rosyjskiej lub religijnej, bardzo inspirujące okazały się badania: Andrzeja Andrusiewicza, Romana Bäckera, Stanisława Bielenia, Jarosława Bratkiewicza, Wojciecha Jakubowskiego, Andrzeja de Lazariego, Alicji Stępień-Kuczyńskiej, Grzegorza Przebindy, Andrzeja Walickiego oraz Andrzeja Wierzbickiego. Dla rozdziału pierwszego nieocenione znaczenie miały publikacje z serii socjologii religii krakowskiego wydawnictwa Nomos, między innymi prace tak uznanych autorów, jak: Peter L. Berger, Peter Beyer, Irena Borowik, José Casanova, Danièle Hervieu-Léger, Ronald Inglehart i Pippa Norris, Thomas Luckmann, Niklas Luhmann czy Władysław Piwowarski.

W celu zebrania materiałów do rozprawy konieczne były wyjazdy do Rosji. Udanym pod względem naukowym był zwłaszcza pobyt w Moskwie i praca w bibliotece MGIMO – uczelni współpracującej z Patriarchatem Moskiewskim. Ważnym doświadczeniem był również udział w międzynarodowej konferencji poświęconej religii w stosunkach międzynarodowych, zorganizowanej przez Wydział Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Petersburskiego (w listopadzie 2008 roku), na której obecni byli rosyjscy eksperci oraz przedstawiciele RCP.

W rozprawie przytoczono treść dokumentów instytucji państwowych oraz wyznaniowych (między innymi Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz Rady Muftich Rosji), które posłużyły za punkt wyjścia do analizy aktywności Kremla i organizacji religijnych. Ponadto, wykorzystano badania socjologiczne (coroczne Raporty Centrum Lewady, ankiety Demosu oraz Instytutu Prognoz Społecznych/*Институт общественного проектирования*), a także artykuły w akademickich periodykach lub dostępne na oficjalnych portalach internetowych instytucji wyznaniowych (na przykład www.mospat.ru, www.patriarchia.ru, www.muslim.ru), a także eksperckich portalach (na przykład www.sova-center.ru, www.portal-credo.ru, www.religare.ru, www.forum18.org, <http://i-r-p.ru/main.html>, <http://expert.mgimo.ru>) oraz w serwisach prasowych (www.interfax-religion.ru, <http://religion.ng.ru>, www.blagovest-info.ru).

Miesiące spędzone nad rozprawą można liczyć w stosach przeczytanych książek, tuzinach wyrzuconych do kosza niezadowolających notatek, wykreślonych, rozczarowujących akapitach, dniach (i nocach) spędzonych przed komputerem lub garściami wyrwanych włosów z głowy. Można je również mierzyć godzinami rozmów odbytych z Mistrzem. Praca pod okiem promotora – dr. hab. Stanisława Bielenia – była wyjątkowym doświadczeniem. Należą się Jemu szczególne wyrazy wdzięczności za inspirację, cenne uwagi, a także umożliwienie mi udziału w interesujących projektach wydawniczych. Dziękuję za niezwykłą cierpliwość i wnikliwość, krytyczne spojrzenie, ale i serdeczność. Podziękowania kieruję również do gremium naukowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, które dało mi szansę rozwoju i napisania rozprawy. Dziękuję wszystkim Profesorom, Koleżankom i Kolegom za rady i życzliwość.

Serdeczne Słowo Najbliższym – za ocean cierpliwości i góry wsparcia.